

Fekete Csaba

Kecskeméti neumák és töredékek*

A hírhős város Öreg graduáljának¹ csak fele van meg. Az is csonka. A kötet elején, az elveszett címlap utáni számozatlan és az előszó töredékét tartalmazó lapon olvashatók egyes szavak az öreg Rákóczi György szokásos ajándékozó soraiból. A szakadt részleten nincs meg sem jelmondata (Neque currentis, neque volentis, sed miserentis Dei), sem a megajándékozott kecskeméti eklézsia neve. Ami a fejedelem kezeírásából megmaradt, az valamilyen latin nyelvű nyomtatvány darabkájával volt (hozzá nem értő módon) a XIX. századi megtákolás óta összeragasztva. Egyes betűszárak látszanak, ezért a *Dei gratia* <*Princeps Transylvaniae...*> *mpria* szavak olvashatók vagy bizonyosan következtethetők.² A *Litania maior* közepéről maradt meg a félkötet első két lapja (59–60. — ez a G², recte H² levél). A félkötet többi hiányának részletes elsorolása alább következik.

Fekete Csaba református lelkész a Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) tudományos főmunkatársa, a ReZeM elnöke.

Jóval szűkebb körben adódik tehát alkalmunk következtetésekre, mint más példányok vizsgálata nyomán, mert az elveszett levelekkel és füzetekkel együtt megsemmisült a liturgikus használatra utaló kézirásos jelek és pótlékok egy igen jelentős csoportja.

Az Öreg graduál ismert példányai között —így tudjuk— ez az egyetlen, amelyről a kötés méreteiből következtetve azt vélhetjük, hogy az egyszerre nyomtatott és külön megszámozott két részt szétválasztották és külön kötötték be.³ Feltételezhető, hogy több gyülekezetben csináltattak két kötetet a graduálból azért, hogy könnyebben forgathassa a kántor a templom piacán (később inkább a karzaton), a szószékkel szemben elhelyezett éneklőszéken (pulpitus).⁴ Úgy ítélték meg, hogy a szétválasztás kedvez a szertartási éneklésnek is és a liturgikus kórus tanításának is, mert a kántor megbízatásához tartozott, hogy az iskolás gyermekeket megtanítsa a soron következő tételekre.

* Készült az OTKA (K 69093, Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 66.) támogatásával.

¹ Kecskeméten a Református Egyházközség Könyvtára állományában gyakor <F. 1. 11.> O. 64; jelenleg D 3 raktári jelzettel található.

² Alább az ajándékozás valószínű idejére még visszatérek.

³ A mutató előtt Geleji Katona István elmondja, hogy „az levél szálaknak számlálatások az Psalmusokon meg szakadt, melly innen lőtt, mert az kóta metszőnek késedelme és szaporátlansága miatt az nyomtatás gyakorta meg szűnt volna; hogy azért az míg az metsző reá érkezett, addig az nyomtató ne hívokodnék, az Psalmusokon munkálkodott, és ez okon az leveleknek számokat nem tudhatta meg irányzani, hanem új szert kellett kezdeni. Az *a*, bötű azért az Graduál eleitől fogva az Psalmusokig való részt, az *b*, peníg az Psalmusoktól fogva mind az végéig valót, jegyzi” fol. (:)^{1a}. — Kecskeméten az *a*, és *b*, rész az I. és II. félkötet.

⁴ Kecskeméten jelenleg nem ismeretes ennek használatáról szóló levéltári adat; a viszontagságok miatt ez érthető. Vö. Hornyik János: *Kecskemét város története, oklevéltárral*. I–IV. Kecskemét, 1860–1866.

A csonka és hiányos félkötet XIX. századi rendbetételét nem restaurálásnak, hanem tákolásnak mondhatjuk. A helyi mester az egyes füzetek leveleinek rendjét is, néhol a páros és páratlan oldalt is eltévesztette. Zsírpapírt ragasztgatott a rojtos, szakadozott levelek karéjára, és beleillesztette a kötetbe a hiányzó részletek kéziratos másolatát, illetve ezek töredékeit is, ahogy éppen sikerült. Nem volt hozzáértő tanácsadója vagy megrendelője.

A töredékes kötet méretei bizonyítják a graduál kettőbe kötését. A hiányzó második kötet 276 lapja az első kötet 550 lapjának jó fele. Tehát arról nem lehetett szó, hogy kiszakadt levelek, sérült füzetek hiányai miatt alakították (aduszttálták) volna a kötést. Az eredetileg négybordás gerinc csak alig vastagabb könyvtestre illik rá, mint amilyen vastag a mostani, restaurált graduál. Ebből kétségtelen, hogy a graduál második része az elsővel egybekötve sehogyan nem fért volna egy akkora kötetben, amelyre a ma is meglévő bőrt vonták. Ez a kötés korának meghatározását is bonyolítja.

Mikor történhetett a szétválasztás? A kötés szerkezete és a bőr kopottsága, sérülései miatt a bordázott, papírtáblás kötést fenntartások nélkül XVII. századnak mondhatjuk. Beosztása sávozással tagolt, amelyen belül két, illetve három sor görgetővel készült mintázat, majd újabb sávozás következik. A legbelső középmezőt 3×9 sor bélyegzőminta tölti ki. Ha a történelmi események és természeti csapások között sérült meg a graduál és emiatt kötötték újra vagy kettőbe, ez a XVII. század vége felé történhetett. Erre mutat a Rákóczi Zsigmondra vonatkozó, alább idézett bejegyzés. Jelenlegi ismereteink szerint nem dönthetjük el, hogy ez a kötés 1640 vagy 1680 táján, vagy pedig 1709-ben készült. Lehet, hogy amikor külön kötötték, már nem volt meg a második félkötet.

Nem dönti el végleg a kérdést a XVII. századból megmaradt néhány adat sem, mert azok hiányosak és hibás értelmezés tapadt hozzájuk később. Úgy látszik, nem a nyomtatás után közvetlenül szétosztott példányokból ajándékozott a fejedelem Kecskemétnek graduált, hanem ez csak néhány évvel később történt meg.

1568-ban fatemplomot építettek a *Luther Körösztyénök* a ferences templom kerítésén belül, attól keletre; ennek legnagyobb harangját az erdélyi fejedelemtől kérte és kapta Kecskemét 1641-ben.⁵ Graduált pedig 1642-ben küldetett Rákóczi György.⁶ Az első kötésen ötvösmunkával készült ezüstözött veretek is voltak, vagy kapcsos volt a kötés 1653-ban, hasonlóan Nagykőrös graduáljához.⁷ Ezt Nagybányai András rektor ellennyugtájából tudjuk, aki mikor

⁵ Hornyk *op. cit.* II. 3. sz. közli az oklevelet. — Tollas Béla: *A kecskeméti református templom története*. Kecskemét 1958. 6.

⁶ Ittész Mihály: *Adatok Kecskemét zenetörténetéhez 1599–1853*. A Református Egyház és iskola zenei élete. http://www.ketif.hu/regio/zene_2.html — A közlemény részletesen nem hivatkozik forrásaira. Láthatóan és főként Nagy István kéziratos iskolatörténeti munkáját veszi alapul. Alább néhány nyilvánvalóan téves vagy kétes olvasatot és értelmezést a maga helyén megemlítek. — Pap Ferencnek itt is megköszönöm, hogy erre az interneten található közleményre figyelmeztetett.

⁷ Felsőbánya graduáljáról írta Kálmán Farkas: „rajta vannak a majdnem ténylegnyi nagy ezüst sarkok, kapcsok; nem hiába becsülték ezt a könyvet az időben 150 magyar forintra!” *Protestáns*

1653-ban leköszönt, tisztségével együtt átadta utódjának az eklézsia javait, köztük a nyomtatott graduált.⁸ Egy emberöltő elteltével, 1680 körül elérkezhetett a liturgikus használatban megviselt kötés javításának ideje. De lehetséges az is, hogy ez a Rákóczi-féle szabadságharc viszontagságai utáni időre tolódott el, az alább következő időpontra, mert az 1640-es években is sok baj volt, a templom és a torony javítása is többször szükséges volt, ezt a törökkel drága áron lehetett engedélyeztetni. Ugyanakkor a katolikusokkal is viszálykodtak. Ez oda vezetett, hogy mikor 1678-ban leégett mindkét templom, akkor gróf Koháry István, a város földesura azt kívánta, hogy a *Kálvinista Ecclesia maga Edgyházát* építse meg, külön telken. Ezt a török is engedélyezte. 1682–1684-ben épült meg a mai, később még tovább bővített templom. Közben is pusztítottak a tatárok. A graduált kötetése ilyen viszontagságok és terhek közepette említetlenül maradt, vagy elpusztultak az iratok, amelyek ezt tanúsították.

Egy jócskán elhalványult, lendületes írású bejegyzés van a töredékeket tartalmazó lap homlokán. Ezt a XIX. században valaki ugyanott olvashatóbban lemásolta, nem mindenütt betű szerint. Innen ismerjük ennek a javításnak (átkötésnek vagy újrakötésnek) a pontos idejét.

Ez Kecskemethy Reformata fz. Ecclesia fzamara valo Penitentialis renovaltatott Anno 1709 felelmes es haborusagos ezftendöben Nemzetes Jdösbik Hegedüs János Uram⁹ gondviefelöjgegeben Veszpremi Gergelly altal.

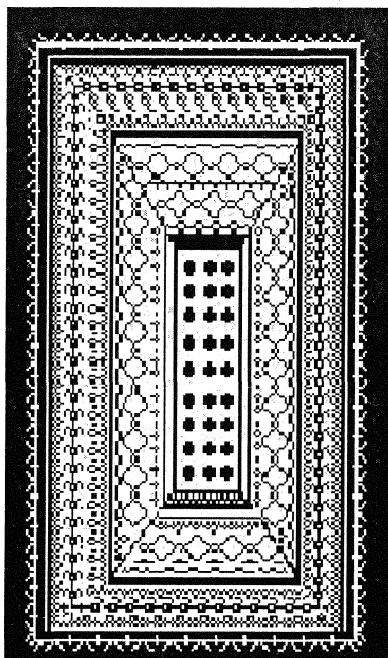
Sajátságos, és más graduálpéldánnyal kapcsolatban nem ismeretes ilyen elnevezés. Jobb híján úgy értelmezhetjük, hogy a XVIII. század eleji bejegyző tudatában a graduál a nagy ünnepeken való használathoz kapcsolódott, amikor úrvacsorás istentisztelet volt. Ilyenkor nem hiányozhatott a megelőző bűnbánati hét, az ünnepi kommúnió szertartásából pedig a bűnvallás és feloldozás, valamint például a bűnbánati sequentia.¹⁰ Az esedezés és bűnbocsátó szertartásos szükségérzetét sugallta Kecskemét városának ekkor igen válságos története, amelyről még lesz szó alább is.

Egyházi és Iskolai Lap XXVII (1884) 165. — A veretek és kapcsok ma is megvannak, vö. Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár 2002. 107. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8).

⁸ „A. D. 1653. Ego Andreas Rivulimus, Officio Rectoratus Aegopoli satisfaciens, honesteque omnibus valedicens, bona Ecclesiae, cura Rectoris committenda, propria notavi manu: 1. Graduale eleargentatum [sic!]. 2. Graduale calamo conscriptum. 3. Impressum, Psalterio Hymnisque adanctum [sic!]. [...]” Vö. Ittész *op. cit.* — Értelmetlen *eleargentatum* szó, valószínűleg a *clau*. [claudellus sive clavulus] *argentatum* hibás olvasata, nem pedig *elargitatum* vagy hasonló szó értendő helyette. — Nagybányai András (Rivulinus néven) 1648. április 19-én írt alá az iskolai törvényeknek Debrecenben. Vö. Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa 1909. II. 118.

⁹ Fia lehetett az az [ifjabb] Kecskeméti Hegedüs János, aki a tógátusok közé beiratkozott Debrecenben 1702. február 22-én. Thury *op. cit.* II. 183. — Apja ekkortájt körülbelül 50 esztendő, vagy idősebb, tehát az akkori időkhöz képest már elég koros ember.

¹⁰ Ennek felirata az Öreg graduálban: *Prosa poenitentialis, tam diebus quadragesimalibus, quam tempore administrationis Coenae, imoquis tempore canenda* (69.)

A kötés vázlatja a szerkezeti elemek jelzésével.

A kötés típusát érzékeltető rekonstrukció nem részarányos. A bőr kopottsága miatt használható Reibung vagy fénykép nem készíthető róla, a görgetők és bélyegzők rajza annyira elmosódott, hogy egyes részletek megközelítő hűséggel sem állapíthatók meg.

Hiányok

Szertartási következménnyel jár a második félkötet elveszése. Kecskeméten (és hasonlóan sok református gyülekezetben) lennie kellett egyéb liturgikus segédleteknek, hogy év közben is énekelhessék a zsoltárokat, rezponzóriumokat, verzikusulusokat, benedicamusokat, ne csak az ünnepekre összeállított tételeket az első részből. Nagybányai András főtebb idézett nyugtájából szerencsére tudjuk, hogy volt még a gyülekezet tulajdonában más segédlet, amelyet a kántor a templomban használt. Kecskeméten volt a pulpituson kéziratot graduál is, pszaltérium ebben is lehetett, valamint nyomtatott kancionálé is, amely később szintén elveszett.¹¹

¹¹ Nyilvánvaló nyomdahiába az *adanctum* (recte *adauctum*), amely arra az akkor legújabb protestáns énekeskönyvi típusra utalhat, amely Lócsén jelent meg (korábbi kiadását nem ismerjük), és első ízben Szenci Molnár Albert százötven zsoltára is hozzá volt nyomtatva (RMNy 2532). Ez mind a mai napig jellemzi a református gyülekezeti énekeskönyveket. Szintén téves a Nagy István

Az Öreg graduál hiányzó második részének terjedelme 264 [recte 272] + [4] lap.¹² Nélkülözték Kecskeméten a Psalmi Davidis, a Responsoria Dominicalia, Versiculi Dominicales, Benedictiones et Vota Dominicalia, s velük egyes függelékben szorult énekek és műfajok sorát (mint a Grates nunc omnes, Precatiunculae), valamint Geleji Katona Istvánnak *Az kegyes olvasókhöz és éneklőkhöz tétetett rövid intés* című, voltaképpeni hibajegyzékét sem olvashatták, melyhez nyelvhelyességi és helyesírási elveiről valóságos értekezést illesztett a szerkesztő és nyomtatást korrigáló püspök.

Lehetetlennek kell tartanunk, hogy a második részből egyetlen töredék se maradt volna, ha valaha egybekötötték a graduál két felét. Sőt, ha a második rész csonkulása az elsónél nagyobb mértékű lett volna, vagy ha csak egyes ívek, levelek hiányoztak volna belőle, legalább részben éppen úgy lehetett volna azokat is kézírással pótolni, mint a megmaradt első félkötetben.

Az 512 [recte 522] + 28 lapnyi első részből csak 376 lap van meg. A veszteség 174 lap, tehát az első félkötet terjedelmének majdnem harmada odaveszett.

Hiányzik a meglévő első részből (a tonariusig):¹³ a címlap, ajánlás, előszó, mutató [1–28] lap; az adventtől vízkeresztig való szakaszból az 1–58. lap. A Litanía maiorból csak egyetlen levél maradt: a főntebb említett; nincs meg a 61–66. lap; a böjti szakaszból sincs meg csak a bűnbánati szekvencia vége, hiányzik a 71–72. lap; majd a nagyhetiből a 83–86. lap. A húsvéti szakasz megvan, a pünkösdinek hiányzik az eleje, a 129–130. lap. A háromságvasárnapi szakasz is töredék. Az introitus és az invitatórium a 149–152. és 157–160. lap híjával van meg; a Te Deum eleje is hiányzik, majd a 169–170. lap is. Megvannak a hetedszaki himnuszok, és ettől fogva csak egy-egy levél szakadt ki a füzetekből. Nincs meg az évközi antifónák egyik része, amely a 207–208. lapon volt; az úrvacsorai szekvenciából a 235–236. lap; az úrvacsorai himnuszokból a 245–247. lap (a 248. lap üres) szintén hiányzik.

A *Lamentatio* eleje és vége sincs meg, tehát a 249–250. és 253–264. lap. A Máté szerinti passióból is nagyobb rész hiányzik: a Gecsemáné kertben történt események közepétől a temetésig a 289–319. lap. — E hiányzó leveleket sokszor

rektor-professzor 1825–1826-ban írott iskolatörténetéből származó értelmezés (Ittzés *op. cit.*). Ő a kancionáléra mondja, hogy *maig megvan*, tehát összetéveszti az Öreg graduállal. Az *impressum* mindig a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvet jelentette.

¹² A nyomdai füzeteknek a bibliográfiai és tipográfiai leírásokban szokásos jelölése szerint: 2° A⁴–Z⁴, Aa⁴–Ll⁴, [J]² — A hibás lapszámozást szintén megállapította Kurta *op. cit.* 26–27. Az egyes példányok kollációja valószínűleg tartalmaz eltéréseket.

¹³ A hiányok: (()⁴, ()⁴, ((()², (:)⁴, A¹–H¹, H³–I¹, I⁴, L²–L³, R¹, T³–T⁴, V³–V⁴, Y¹, Cc⁴, Gg², Hh³–Ii¹, Ii³ – Kk⁴, Oo¹–Rr⁴, Iii¹. Vannak hibás jelölések, így a legelső ív jele helyesen (J)⁴ volna; az első meglévő levél hibás jelölése G², valójában H². Kecskeméten a T² hibásan G²-nek van jelölve, ezt tintával valaki javította, ez a hiba például a somorjai (Debrecenben őrzött) példányban nem található meg. Ez azt jelenti, hogy nyomtatás közben igazítottak az észrevett sajtóhibákon, így a füzet leveleinek jelölésén. Az LlI jelű füzet csak két levélből áll; a Ttt⁴ és a Vuu⁴ levél üres! Az Aaa jelű füzet leveleit a könyvkötő összekeverte, de mind megvan.

kézirattal pótolták, ezekről még alább külön szólok. — A négy evangélista szerinti passióból csak a 423–424. lap hiányzik.

Főntebb utaltam arra, hogy nemcsak a különösen intenzív használat vagy elhanyagoltság lehetett a kötet igen megviselt állapotának az oka, hanem például hadi eseményekben pusztulhatott el az első félkötet számos lapja. Talán együtt a második félkötettel. A Rákóczi-féle szabadságharc idején sok helyen a labancok és bizony néhol a kurucok is feldúlták, kirabolták a református helységeket, templomokat.¹⁴ Ugyanez sorozatban megtörtént a protestánsok gyász-évtizede folyamán is (1671–1681). Rákóczi szabadságharca különösen sok terhet rótt a török hódoltság miatt elgyötört alföldi városokra, ráadásul Kecskemétet Herbeville is sanyargatta, aztán jórészt elpusztították a rácok 1707-ben,¹⁵ ezt követően még pestisvész is dúlt, ennek esett áldozatul az akkori rektor és kántor Székudvari János 1709-ben, aki verses krónikájában megírta a város kárvallását és viszontagságait.¹⁶

Neumák

A felsorolt hiányok miatt a kötet neumázásáról nem lehet teljes képünk. A megmaradtak közül kilenc himnuszban találhatóak neumák.

Oh mi kegyelmes Christusunk, ki vagy néküink igasságunk (80) RPHA 1117

Jer hirdessük, mi Urunknak nagy dicső baj vővását (81) RPHA 648

Fénlík az nap fényességgel, zöng h az ég nagy dicsírettel (89) RPHA 418

Keresztyéneknek serege ... Az győzhetetlen Orozlyán (91) RPHA 733

Keresztyéneknek serege ... Mert ím, az Krisztus meg győzte (91) RPHA 734

Idvöz légy édes Jézusunk, és mi kegyelmes királunk (147) RPHA 1396

Sok nyavalyánkban Atyánkhoz kiáltunk (184) RPHA 1262

Mindenkor téged Úr Isten, magasztalunk mi szívünkben (185) RPHA 982

Atya Istennek egy Fia, ez világnak ő bírója (186) RPHA 106

Valamennyi neuma a dallammal egyezően jelöli meg egyes hajlítások helyét, tehát egyiket sem énekelték más himnusz dallamára. A tintás jelölés nem törekszik gondos megkülönböztetésre, csak emlékeztetésül szolgál, az S-, 2- és

¹⁴ Debrecenben is ekkor semmisült meg az Öreg graduál az András-templomban, és valószínűleg az összes még meglévő kéziratot graduál.

¹⁵ A pusztítás mértékére vö. részletes adatokkal Hornyik János: *Kecskemét oklevéltára*. I–IV. Lásd még Bánkúti Imre: „Pest megye a felszabadító háborúk megindulásától a szatmári békéig (1686–1711)”, in *Tanulmányok Pest megye monográfiájához* I. Pest Megye Monográfia Közalapítvány. Budapest 2005. 9–99.

¹⁶ *Sűrű Sári halmokkal rakott Jaj-Halom*. Kiadta Hornyik *op. cit.* IV. (1866) 397–414. Modern kiadása: Varga Imre (kiad.): *A kuruc küzdelmek költészete*. Budapest 1977. — Székudvari 1685 előtt született, Debrecenben tógátus 1700. március 1-től, ekkor már másodszor iratkozott be (secundo; Thury: *op. cit.* II. 180. Udvari Szék János néven mutatózta); 1707-ben kezdte hamar véget ért kecskeméti pályafutását.

Z-szerű forma vegyesen jelenthet clivist és podatust. Helyenként ezeket megkettőzve jelöli a kántor például a porrectust.

A teremtés csodáját ünneplő (de operibus sex dierum) első hetedszaki himnusz, a vasárnap esti (*Felséges Isten, mennynek földnek ura* RPHA 412) mellett részben levágott lapszéli utalás van (173): NB: *Ad no[tam] sok nyavalyl[ankban] Atyánkhoz [kiáltunk]* (RPHA 1262). Voltaképpen mindkét utalás az *Ut queant laxis* dallamát jelentené (RajMel 90). Tűnődésre ad azonban okot, hogy miért érezte szükségesnek vagy hasznosnak az utalást a hajdani kántor, amikor a hivatkozott Öreg graduálban a másik helyen ugyanez a dallam látható (184)? Lehetséges-e, hogy ez a dallam a népszerű *Sok nyavalylánkban...* himnuszhoz társult, a vasárnap esti himnuszt pedig más dallamra énekelték? Vagy pedig ama szokásból ered a jegyzet —ez is lehetséges—, hogy az esti himnuszt (helyileg?) a XVI. században igen kedvelt Sapphicum carmen (valamelyik) dallamára énekelték? A dallamok cserélgése kezdettől fogva általános volt.¹⁷ Erre —többek között— okot adhatott, hogy a graduálokban a *Felséges Isten...* dallama teljesen eltérő vonalú és felépítésű, mint az itt és a szakirodalomban szokásosan megnevezett latin; amelynek Glareanus-féle „ősalakja” is igen távol áll attól, amit a graduálokban találunk. Érdeemes a neves latin himnusz dallamát az Öreg graduál dallamával együtt megtekintenünk:

¹⁷ Huszár Gál a Komjáti graduálban nem közölt dallamot vasárnap esti himnuszhoz. Felirata: „Lucis creator optime &c. Beati Gregorij. Notaia Vt queant laxis, avagy Mi kegyes Atyanc, kit vallunc hitünkben’ (62^a) (RPHA 914). Az alternatív dallamutalás a Sapphicum carment jelenti.

¹⁸ *Ut queant laxis*. Antiphonale monasticum... Solesmis 1995. 922.

¹⁹ *Öreg graduál* (1636), 170, 184. Vö. RMDT I. 87, 213. A protestáns graduálok dallamvariánsait áttekinti Bárdos Kornél—Csomasz Tóth Kálmán: „A magyar protestáns graduálok himnusza”, in *Népzene és zenetörténet*. III. Budapest 1977. 134–256. Azonban minden eltérést, a hibákat is, a nép-

Adalékok, jegyzetek

Kéziratos adalékokból feltehetően volt még jóval több a graduálban, mint amennyi ránk maradt. Eleinte ezeket a kötetben tartották, vagy csak alkalmilag tették bele, majd később (a XIX. században?) bele is ragasztották az akkor már csonka és megrongálódott kötetbe. Közülük később nem is egy kihullott, elveszett, megcsonkult. Erre mutat, hogy az Eperjesi graduál kiadásában²⁰ [261]. tételként számozott *Lamentatio devota de morte Domini nostri Jesu Christi* (XVI. századi szlovák énekeskönyvekből fordított nyolcstrófás kanció) első strófája maradt meg az Ss^{2b} levélen, dallam nélkül, erőteljes, vastag tintás XVII. századi kézírással, folyamatosan, azaz prózaként másolva. Felirata megjelöli a műfajt és a liturgikus használatot: *Cantio post Passionem di[cenda]*.

Áttekinthetőség érdekében sorokra tördelem a szöveget:

*O az szomorúfágnak napja,
keferves kinoknak oraja
mellyen Atya Isten fia
fel feízitetet Kereftz fara,
Jstenünk s teremtönk s életönk
hálá adatlan Vilagtul
halalt szenvedtel bün nélkül,
ki mennek földnek Ura
Annyalok Királlya
mindenektül el hagiataatot,
Latrokhoz szamlaltatot,
ez földnek alkutoja,
lön ez Vilagnak csudaja
ez földnek alkutoja,
lön ez Vilagnak csudaja.*

Ebben a lejegyzésben Ó! felkiáltással kezdődik ez a strófikus lamentáció. Az Eperjesi graduálban is így van a 2., 3., 4., 6., 7. strófa kezdete, de ott a legelső stróféé nem (*Ez az szomorúságnak napja*). A strófa két zárósora ismétlődik Kecskeméten, ez azt jelentheti, hogy ezt a teljes közösség énekelte, az előző sorokat csak az énekesgyermek vagy a kántor. Közvetlenül eme kanció után váratlan a Litania végén szokásos „Qui tollis”: *Oh, Jstennek Báránnya, ki el <veszed a világnak bünét>*. A megcsonkított lap töredékes szövegéből nem deríthető ki a teljes liturgikus összefüggés.

XVII. századi kántor kezétől ered a *Lamentatio* egy helyének sajátos átértelmezése, önmagunkra alkalmazása. A „Jerusalem, Jerusalem” szavak fölé írt szö-

zenei variálás eredményeként regisztrálnak. Erre a problémára rámutatott Ferenczi Ilona: „Zenei helyesírás és « variálás » a 16–17. századi graduálokban”, *Zenatudományi Dolgozatok* (1988) 61–71.

²⁰ Ferenczi Ilona (kiad. és bev.): *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis, 1635*. Budapest 1988. (Musicalia Danubiana 9). — Vö. a dallamhoz RMKT II. 273.

veg szerint az *ad ecclesiam adhortatio* így hangzik, talán máshol is így énekelték: »*Óh te kis Magyarsagh, óh te kis magyarsagh* mire hogy még sem térsz meg a te Uradhoz, Istenedhez« (270).

A gyülekezet XVIII. századi kántorainak²¹ bejegyzéseiből nem sok mindent hámozhatunk ki. Az elrongyolott lapaljakon, átragasztva, csupán egyes szavak olvashatók tisztán, összefüggő sorok alig, és egyik mellett sem található évszám, sem az illető kántor neve. Vannak közöttük irkafirkák, kétségtelenül gyermekkéztől. A kötetben a négy evangélista szerinti passió utolsó lapján olvasható a kántorok próbatételének és jutalmazásának szokásos megverselése több XVIII–XIX. századi kéz írásával.

*Az ki a Passiot emberül el mondja
Annak egész bére minden ember tudja
Hogy Császár adaját soha meg ne adja
Szép trombitájával mert Istent szolgálja.*

*Nem a legyen bére Passiot mondonak
Ha nagyon ugyan az kenyér koldulónak
Hanem izenják meg az Öreg Birónak
Bort eleget küldjön e' Trombitállónak.*

Bibliai utalással a prédikátor megbízatásához méri ez a két versike a liturgikus énekes tennivalóját. Igen gyakori volt feliratként a református szószékek koronáján vagy oldalán az Ézsaiás próféta intelme, ez olvasható például a tákosi templom máig meglévő gyönyörű virágdíszes szószékén (Szenci Molnár Albert kiadása szerint): Kialts teljes torokkal, meg ne szűnjél, mint a trombita, emeld fel az te szódat, és mondd meg az én népemnek az ő bűnöket, és az Jákób házának az ő hamisságokat (58,1).

Ugy nagyon, de ritkán tudják el mondani <...>

*Passio mondasa
Mesterk~k kinya
[Az]ki így elmondja
[jár is?] neki hagyma
[hozzá?] egy Báránka (442)*

Azki esztelmo[ndja ...] (141)

²¹ Ittész *op. cit.* felsorolja őket: Kabai István (1706–1731), Szendrey István (1731–1735), Szentmiklósy Péter (1740–1780), Kaszap István (1781–1786), Veres István (1786–1809), Csendes Mihály (1809–1812). Ezután már orgonista-kántorok működtek, és a harmóniás éneklés divatjával arányosan csökkenve a graduális éneklés a XVIII. század vége felé valószínűleg kiszorult a templomból.

A kántorok jutalmazása hasonló volt másutt is. Kecskeméten a bárány vagy juh fizetesként gyakoribb volt talán.²²

Nem egyezik egyik kéz írásával sem, de a probatio calami között ugyanezen a lapon olvasható egyetlen név: *Ego scripsi Beniamin Szecsödi*.²³ Olvasható még egy név a graduál egy másik helyén: *Karantsi János* (178).²⁴

Akár probatio calami lehet valamelyik játékos diák tollából, akár iskolai vers-író gyakorlathoz kapcsolódhat több apró, töredékes lapalji vagy lapszéli firka, mint ez:

*Indus Indus Corde mihi solus
Rupes armeniae, Meae delitiae* (128)

Vannak még kibetűzhető zsoltáridézetek az irkafirkákhoz elegyítve, mint *meg voná az Úr az ő ijét, nem nekünk Uram nem* [a 115. genfi zsoltár kezdete is ugyanez, de inkább a bibliai prózazsoltár lehet, amely a Vizsolyi Bibliában és az Öreg graduálban is így kezdődik], *mint egy erőfséget* (270). *Mert Jerusalemet az Iftē* (N2b). Az egyik versike mellett talán egy másik kéziratos változatra utal a másoló az átjavított lapszámmal: *Pagena <64> 65* (442).

A 116. üres lapra egy diákkéz magyarul, de héber betűkkel írta fel az egyik lamentációs olvasmány kezdetét: *megútálá sidóságot...*

A megmaradt első levélen, amely ma már a kötetábla belsejére van ragasztva, ezt olvassuk: *Dominus amp. Principis Serenissimi quondam Hungaricae Imperatoris Clementissimi Pauper tutoris meritissimi Sigismundi Rakotzi Cujus adventus Temporis cupide expectamus*. 1683. Ez az évszám a gyászévtizedre esik. Rákóczi Zsigmondtól sokan várták akkoriban nemzetünk sorsának és a protestánsok helyzetének orvoslását. Kecskemét későbbi történetíróinak körében volt később olyan téves értelmezés, talán éppen e bejegyzésből következően, hogy a graduált Rákóczi Zsigmond ajándékozta.²⁵

Van egy lapaljon pótoltt responzórium-verzum is: *Ki az Emausban menő ket Tanitványoknak meg jelönél Jrg. Dicsőség* (113). Ez egyezik az Öreg graduál második felében találhatóval (232), kivéve az *ö-ző* szóalakot.

²² 1697-ben végrendeletileg hagy Szabó István „Bóli Gergely Cantor Urnak egy fiás juhót” (Ittész *op. cit.*, ugyanott a kántorok egyéb javadalmainak több példája olvasható).

²³ Beiratkozott Debrecenben 1733. április 25-én. Thury *op. cit.* II. 210.

²⁴ Szintén Debrecenben volt tógátus, pátriáját is jelölte beiratkozásakor 1743. április 27-én, ahol alsóbb iskoláit végezte: „Joannes Karancsi. Kecskemetina.” Thury *op. cit.* II. 219.

²⁵ Ittész *op. cit.*

Pótlások

A kötetből kiszakadt vagy elhasználódott részekben, leveleken több kéz írásával pótlások sorakoznak, a *Lamentatio et Oratio Jeremiae* és a Máté szerinti passió főntebb említett hiányai helyén. Kecskeméti Bíró András²⁶ írta ezeket (vagy az 1709-es javításkor, vagy később), akinek nevét több helyen olvashatjuk.²⁷ Az ő pótlásaitól függetlenül készült két másik kéz másolatainak töredékei is meg-

²⁶ Kecskeméti Bíró András 1706-tól Debrecenben tanult. „*Ego Biro Kecskemeti subscripsi legibus Scholae Debrecinae anno 1706. die 20. martii*” — így jegyezte maga kezével az anyakönyvbe. (Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa 1909. II. 187.) Nagykőrös levéltárában megmaradt Debreceni Hergzeg János és Kecskeméti Selymes György professzorok levele a kőrösi egyházközséghez (1711. május 15.), ebben róla írtak. „A közönséges haszonra szemeltetett ifjúság között vagyon egy becsületes ifjú, neve Bíró Kecskeméthy András, ki is scholánkban szegényen <...> néhány esztendőök alatt Isten kegyelméből fundamentomos tudományokra állott, végére siet már; de a míg végét elérné, szent szándékkal szándékozik a belgiomi és németországi akadémiákban, nem azért, hogy azoknak roppant városaikat, erkölcsüket, szokásaikat öltözeteket szemlélné, sőt hogy kivált és felelyülmúlóképen a bölcseségnek és a nagy hasznú tudományoknak kincsét magának megszerezzené, másszor újtjáról, hogy a megnevezett academiáknak civisse jövendőben pedig mind a hosszas terhes költséges bújdosáshoz nincsen elegendő ereje (a mint kegyelmek jól tudhatja) általunk kegyelmekhez a szentek szükségét sokszor felsegítő tiszteletes nemzetes nagy urainkhoz folyamodott, hogy ebbéli szent szándékát szent alamizsnával felsegélteni mind személy szerint, mind a közönségesből méltóztassék.” (Szilágyi Sándor [közL]: „Egyháztörténeti okmányok”, *Sárosapataki Füzetek* VIII (1864) 822.) A külföldi tanulmányútra azonban a Rákóczi szabadságharc elbukása után nem sikerült összegyűjtenie a hiányzó összeget, ezért aztán az előljárók figyelmébe ajánlott diák pályája módosult. Bakóczi János (1834–1900) összesítő adattári munkájában (1706/13. A *Debreceni Főiskola Növendékei*. II. kötet. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, II. 28-a, 2.) még hozzáfűzött egy mondatot pályafutásához az anyakönyv egyik másolatából, amely a diákság későbbi tapasztalását rögzítette, hogy tudniillik Debrecen városának jegyzője lett, akit a sikertelenség és csalódás megsebezett, és nem tekintette sikernek, hogy a város vezető testületében nyert állást. Ebből eredhetett az, hogy őt a diákság különösen rosszindulatúnak és ellenségesnek tekintette. („Notarius Debrecinensis, insignis malevolus et hostis Studiosorum.”) A tanult ifjú egyik könyve ma is megvan a Református Kollégiumi Nagykönyvtárban (jelzete C 429 — ez a 4° kaposos, fatáblás, hárombordás bőrkötésű munka a XVIII. század közepe tájától van az állományban (ezt mutatja az ekkor használatos D. 5. 41. tékajelzet), eredetileg [Sajó] Szent-Péteri [Hódor] István (circiter 1650–post 1709) írta bele nevét elől, akkor, amikor éppen Kecskeméten volt rektor, és a kötet végére még pótlólagos mutatót is készített 1676-ban tanulmányozás közben. (A tánc és dohányzás ellen írott munkáiról nevezetes prédikátor Túrkeve, Hajdúnánás és Tiszalök lelkésze volt.) A könyv a XVI. századi tudós pforzheimi nyomdász, Bartholomaeus Westhmer munkája. (En damus lector conciliationem ac consensus Sacrosanctae Scripturae, et patrum orthodoxorum, in qua est cernere, quid sacrosancta utriusque instrumenti Biblia, cum Ecclesiae Doctorum (quod vocant) doctina, quid Conciliorum, sacrorum Canonum, Pontificumque Romanorum constitutionibus: et quid cum omnibus, de re Christiana, spectatioris fidei Historiis conveniens communeque, quidemque varians habeat ... Tiguri, apud Andream Gesnerum, Anno M. D. LII.)

²⁷ „Andr. Bíró Kecskeméthy” — a *Kyrie puerorum* másolata alatt, és a *Máté szerinti passió* végén és az *Oratio Jeremiae prima pars* végén (ez a 300. ceruzával számozott lap). — Ő 1706. március 20-án írt alá a Debreceni Református Kollégium törvényeinek. Thury *op. cit.* II. 187. Diákként másolat-hatták vele a hiányok helyére a szöveget, vagy később várt rá ez a feladat, mikor tanulmányait már befejezte, az 1710-es évek első felében.

vannak, amelyeket bizonyonnyal akkor illesztettek bele a kötetbe, amikor sem a könyvkötő, sem a kötetítő nem tudta már, hogy mi hová tartozik.

(1) A legkorábbi kéz 2° levelekre másolta a *Lamentatio Jeremiae Prophetae* hiányzó lapjait, de a kéziratos másolat egyes lapjai, olvasmányai később elkallódtak. A megmaradt rész az Öreg graduálban nyomtatottal nagymértékben azonos, de összekeveredett. A tagoló *Aleph, Beth* stb. betűk mindvégig elmaradtak (ezek a kéziratos graduálokban is csaknem mindenütt hiányoznak), nincs meg az egyes olvasmányrészek felirata sem (mint *Prima primi diei*). A refrénnek azonban nemcsak kezdete, hanem mindenütt teljes szövege olvasható. A szöveg eltérései az Öreg graduáltól nem jelentősek. Maga az Öreg graduál is kéziratos hagyományra alapozott, de ennek a példánynak a többi pótlással együtt figyelembe vett eltérései arra mutatnak, hogy ez a másolat sem közvetlenül az Öreg graduált követte.

(2) A második kéz kisebb lapokra, 4° formátumban írta le a *Lamentationes* olvasmányait. Csak töredéke maradt meg, a *prima secundi diei* szakasz. Kántori másolatok másutt is készültek, a pulpituson, majd a karzaton ezeket könnyebben használhatták. Egykor az összefűzött kéziratos leveleket a nyomtatott kötetben tartották, majd a XIX. században a könyvkötő a még meglévő részt belefűzte a javítgatott kötésbe. Így nem pusztult el teljesen. Szövege nagymértékben egyezik az Öreg graduál nyomtatott szövegével. A refrént teljesen kírta.

(3) Szintén 2° levelekre másolt Kecskeméti Bíró András, akinek nem egészen pontos, de látványos és egyéni a kottairása, ívelten meghúzott száraggal kötötte össze a hangjegyeket. Az előző lapra később *Lamentationes* felirat került. Az *Aleph, Beth* stb. betűket mindvégig elhagyta ő is, nincs meg az egyes olvasmányrészek felirata sem (mint *Tertia secundi diei*), a refrén teljes szövege olvasható mindenütt. Ez szintén arra mutat, hogy a másolat nem az Öreg graduálból készült, noha ahhoz képest csak kevés változatot tartalmaz, ezek következetesek.

Az *Oratio Jeremiae* szintén az ő keze írása. Itt is, mint korábban, gyakoribbak a nagybetűs szavak a kéziratos pótlásban, mint a nyomtatott graduálban. Kevés az eltérés, de az alább mondottakkal együtt jellegzetes, és eldönti, hogy a pótlások forrása valamely kéziratos másolat lehetett, nem pedig az Öreg graduál egy másik példánya (például a közeli Nagykőrös példánya, amely ma is megvan).

A *Kyrie puerorum*-nak csak a protestáns graduálokban szokásos [1]–[4.] verzusa van meg. A kezdőrész egy másik, elveszett levélen lehetett. A verzusok végén nincs sehol jelölve az *Irgalmazz nekünk* visszatérése. A dallam sincs végig leírva, a meglévő egy vagy több kulcsváltással talán értelmezhető volna, vagy teljesen hibás forrást, esetleg valóban eltérő dallamot követ.

Honnan pótolta vajon a Passió hiányzó részeit Kecskeméti Bíró András? Az alább részletezett adalékok azt mutatják, hogy helyi *tollal írott* graduálból, amely

az 1678-as tűz után is megmaradt,²⁸ ha a nyomtatott graduál sem égett el, de az is lehet, hogy a környékbeli kéziratok hagyományt folytatta.

Vélhetnők vagy állíthatnók, hogy természetesen az Öreg graduál egy másik példányából kellett készülnie a kiegészítésnek. A kétséget és kérdőjelet magában a sok apró eltérés indokolja. Hiányzik az egyes szereplőknek az Öreg graduálban meglévő apró betűs jelölése (*Evangelista, Judaei, Discipuli, Pontifex, Petrus, Pilatus, Ancilla, Centurio, Viatores*, stb.). Apró, de következetes különbözősége szemlélteti azt is, hogy a pótlásul bemásolt szöveg nem hű az Öreg graduálhoz. Felsorolom a fontosabb eltéréseket. Előbb az Öreg graduál, majd ~ után a kéziratok pótlás szövege következik: *reá ~ réája, leányka ~ leányzó, Te mondad ~ te magad mondad, Királyok ~ Királyya, Barabbás ~ Barrabás, botostkákka ~ botokkal, Városból ~ Várasbul, szókkal ~ igékkel, hagyitván ~ hajétván*. Ráfoghatnók ezekre, hogy a másolással járó apró változtatások vagy hogy a másoló önkéntelenül rávetített helyesírási és nyelvhasználati szokásából erednek. Ezeket helyenként később az Öreg graduál szerint javították. Így egyszer *le vetkeztették volna ötet, < az önnön ruhájából > adának...* kihúzták a többlétszavakat. Aztán a *fazekasnak ~ fazokasnak* példa mellett ennek ellenkezőjét is megtaláljuk: *fazokas mezejéért ~ Fazekas mezejéért*.

Kétségtelen az eltérésekből, hogy nem a nyomtatott szövegből, hanem attól részben eltérő szövegű hagyományból, azaz kéziratok graduálpéldányából vagy passiószövegből készült a pótlás. Ezt egy zárójelszerű vonalak közé zárt és daltalammal együtt beiktatott, később is meghagyott és a változtatásokkal azonos szóalakokat mutató bővítmény szemlélteti: *Követik vala pedig ötet férfiaknak és Ajszonyi állatoknak sok seregi, kik firattják és jajgattják vala ötet. Reájok fordulván pedig Jesus monda nékiek Ierusalemnek Leányi ne firassatok engemet, hanem ti magatokat, és a' ti magzatitokat. Mert imé eljönnek a' napok, a' mellyekben ezt mongyátok: Boldogok a' meddők, a' mellyek foja nem sfültének, és az emlők, a' mellyek nem szoptattanak. Akkoron kezdik mondani az hegyeknek: Szakadgyatok réánk, és az halmoknak borétsatok el minket. Mert ha a' nyers fával ezt mivelik, vallyon az ajszunak mi leßen dolga*. Ez a Lukács 23,27–31 szerinti idézet közelebb áll az Öreg graduál másik passiójához, mint a Vizsolyi Bibliához; de egyikkel sem egyezik meg pontosan. Geleji Katona István a kéziratok graduálokban elharapózott efféle, nem Máté evangéliumából való toldalékok törlésével, valamint a négy evangélista szerint való másik passió beiktatásával igyekezett jó példát szabni. Lám, Kecskeméten nem ezt követte a megcsonkult lapok kiegészítése során Kecskeméti Bíró András, hanem vagy a helyben használt korábbi, *tollal leírott* példányt, azaz valamelyik tekintélyes szöveg kéziratok hagyományát.

Az Öreg graduál példányainak többségéről, a kétszázból több mint százhetvenről semmit nem tudunk. Annyit sem, hogy mely gyülekezeteknek küldte ezeket ajándékba az erdélyi fejedelem. Óvakodnunk kell tehát széles körű

²⁸ A tűzről Tollas *op. cit.* 8–9.

vagy végleges megoldást sugalló általánosításoktól. Tömérdek adalék veszhetett oda például Enyed, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Debrecen, Kassa, Rimaszombat elpusztult graduáljaiban! Másfelől minden apró részlet a régiók népes és mérvadó gyülekezeteinek hajdani liturgiáját szemlélteti, amely a XIX–XX. századi református gyakorlatból nyomtalanul eltűnt. A nagyhét (lamentáció, passió) ma alig képzelhető módon és igen mélyen gyökerezett akkor még a református köztudatban.

A puritánizmus liturgiaellenes hatásának és a graduális éneklés elsorvadásának egyes részleteit további kutatásnak kell tisztáznia. Valószínűleg Göböl Gáspár (1746–1818) idején szorult ki az istentiszteletről Kecskeméten a viharvert graduál. Mert akkor már Kecskeméten az olvasott passiót is a reggeli istentisztelet utáni időre helyezték. A környéken ez nem mindenütt így történt, mert Makón például 1870-ig énekelte a passiót a kántor. Göböl Gáspár, a külföldön tanult neves prédikátor 1777-től lelkészkedett Kecskeméten haláláig, 1792-től esperes is volt. Névtelenül megjelent ágendája (Vác, 1806) már a szertartás teljes racionális elsorvadását tükrözi. A Rákóczi vezette elbukott szabadságharc utáni állapotok, a protestánsok elnyomása, a Carolina Resolutio (1731) és az Edictum Tolerantiae (1781) közötti fél század elvégezték a szertartásnak azt a leépítését, amit a puritánok a XVII. század második felében nem érthettek el, mindhiába kárhoztatták a továbbélő óprotestáns örökséget. Egyidejűleg a teológiai áramlatokkal és a protestánsok viszontagságaival a XVIII. század közepétől a harmóniás éneklés divatja is hozzájárult az értékvaltó folyamathoz. Mindezek értelmében Bárdos Kornél szempontjai kiegészítésének és az értékelés újragondolásának is eljött az ideje. A graduál használata közben keletkezett apró adalékok egyben azt is megmutatják, hogy ez a folyamat a tilalmak és kedvezőtlen hatások ellenére milyen sokáig tartott.

A csonka kecskeméti graduál hiányainak pótlása újabb bizonyossággal szolgál arra a máshol is érvényes megfigyelésre, hogy az Öreg graduál megjelenése után szinte teljesen változatlanul megmaradtak a korábbi szokások, tovább öröklődtek a magyar református liturgusok használatában, forrásként és mintaként is szolgáltak a nemzedékeken át újra meg újra lemásolt kéziratos graduálok.²⁹ Az Öreg graduál passióinak és lamentációinak szövege egyébként sem a Vizsolyi Bibliát követi. A korábbi hagyomány érvénye még nem szakadt meg, a graduálok további kéziratos többszörözésére is szükség volt a XVII.

²⁹ Vizsgálataimat főként a zsolttárokra terjesztettem ki korábban. Eddig megjelent az Öreg graduál és a kéziratos hagyomány kapcsolatáról, illetve az 1. és az 51. zsolttár forrásáról írott, nyelvi szempontú összegzésem. Vö. A. Molnár Ferenc—M. Nagy Iona (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyházi nyelvi története köréből*. Debrecen 2003. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4.) 115–147. — Itt csak megemlítem, hogy egyúttal egy másik folyamat is elindult az Öreg graduáltól függetlenül: a latinból fordított (krisztianizáló, hungarizáló és parafrázáló) kéziratos zsolttárak helyett fokozatosan támaszkodtak a Vizsolyi Biblia szövegére.

század közepe után is mindaddig, ameddig a graduális éneklés lassan meg nem szűnt a XVIII–XIX. század folyamán.³⁰

A nagyheti tételeket ismételten és nem egyetlen példányban írták le a kántorok és énekesdeákok, ezekből többet is birtokolhattak mérvadó gyülekezetek. Kecskemét graduáljának félkötetében erre mutatnak a megmaradt több kéztől való töredékek, és az irkafirkák között ismételtetett cím egykor a teljes kisebb vagy nagyobb formátumú másolatok borítóján díszlett: *Passionalis Könyv* (270).³¹

A lamentációk népszerűségének mérőfoka az is, hogy strófikus alakban is utat találtak a gyülekezethez. Az Eperjesi graduál szlovákból alkalmazott kanciója Kecskemét nagyheti szertartásában is jelen volt.

³⁰ Ezek a megállapítások publikálatlan vizsgálataimon és előadásaimon alapulnak. Az Óvári, Batthyány, Spáczai, Bélyei, Ajaki, Csurgai, Nagydobszai és az Öreg graduál, valamint a Vizsolyi Biblia szövegének nyelvészeti igényű összehasonlítását végeztem el a Máté szerinti passióval és a lamentációkkal kapcsolatban. A passionálisok szövegahagyományát eddig csak érintőleg vizsgáltam.

³¹ Mindezeket 2001-ben, alkalmilag készült jegyzeteimből állítottam össze; ez évben az igen megviselt kötet restaurálása után ellenőriztem. — Eredetileg egy liturgiátörténeti kérdés tisztázása végett halasztottam el a közreadást. Csomasz Tóth Kálmán 1960 novemberében kutatási jelentést írt, ebben megjegyezte: „a kétkötetes folio vizsolyi Bibliának (1590) a zsolnárokat tartalmazó első kötete Ráday-könyvtárbeli példányában szintén több helyen megtalálhatók a nyomtatott szöveg fölé kézzel beírt neumák, pedig a vizsolyi Bibliát semmiképpen nem tekinthetjük liturgikus énekeskönyvnek” (*Hagyomány és haladás, Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*. Bp. 2003. 324–325). Régóta keresem a Vizsolyi Biblia e példányát. A Ráday könyvtárban nem találtam ilyet akkor sem, mikor a nagykőrösi példányt kiállításról kiemelték. Tehát 1960 után eltűnt a Ráday könyvtár állományából ez az egyedüli példány, amelyről Csomasz Tóth Kálmán írt. Néhány éve egy ceruzás jegyzetből véletlenül kiderült, hogy egy időben valószínűleg Kecskemét példányát is a Ráday könyvtár raktározta. Ez valóban igazolódott. Reményem újjáéledt, hát ha ez volt ama neumázott kötet, és együtt írhatom le Kecskemét liturgikus hagyományában a bibliabeli és graduálbeli neumákat. Csalódnom kellett, a Kecskeméten őrzött Vizsolyi Biblia sem az példány, amelyet Csomasz Tóth Kálmán forgatott.